כשם שפרצופיהם שונים כך דעותיהם שונות

בסודשיח

בס"ד ■ יום רביעי ■ פרשת חקת ■ כ"ז סיוון ה'תשע"א ■ 29.06.2011 ■ גליון מס' 127

תפוצה לכל קהילות ישראל

עוד בעיתון

ניתן לעבור לכתבה הרצויה ע"י לחיצה על שמה.

סוד הנהגתו של אהרן
אח צעיר התופס את מקומו של האח הגדול הוא דבר שכיח בתורה, החל מהבל שה' שעה אל מנחתו ולא אל מנחת קין האח הגדול...
המשך בעמ' 3

שו"ת קיץ
שאלה: האם אכן הכלים בבתי מלון אינם טבולים? ואם כן האם מותר לאורחים לאכול בכלים אלו?...
המשך בעמ' 5

סיפור לשבת
וידוי בליל הסדר
מעשה נורא מאד מאד, ברבנו השל"ה הקדוש זיע"א, ממקור מוסמך ביותר, איש מפי איש, המיוחסים לגזע השל"ה הקדוש...
המשך בעמ' 4

שביבים
■ המדע מאשר שוב את קביעת חז"ל: שאריות בצל הן רעילות!
■ בארה של מרים
■ פרה פוזלת בשכונת גאולה
המשך בעמ' 6

חברה הלכתית לכתחילה

/ יזהר ברק*

"גבירותי ורבותי, מהפך: אתם יכולים לשבת ביחד. אחרי שבמשך שנים נחשבו מצדדי החברה המעורבת לחפיפניקים של הציונות הדתית, ניתן להם כעת גיבוי הלכתי מנומק". כך טענה כותרת המשנה בכתבה שפורסמה בגיליון פרשת "בהעלותך" של "דיוקן", מוסף מקור ראשון. המדובר הוא בחוברת שהוציאה תנועת "נאמני תורה ועבודה" לפני מספר חודשים, ושמה: "חברה שלמה - חברה צנועה מעורבת לכתחילה". בחוברת זו מסבירים הכותבים, הרב יובל שרלו ורן חורי, את רעיון החברה המעורבת, בשפה רהוטה ובצורה מסודרת. הקורא מבין, צעד אחר צעד, מדוע שאר העמדות לוקות בחסר, מדוע המקורות אינם מתאימים, ולאחר מכן מקבל על מגש של כסף את העמדה המנצחת - חברה "צנועה מעורבת לכתחילה". הקורא מתרשם שזוהי דרך נכונה וטובה, או לכל הפחות לגיטימית והגיונית. במאמר זה ננסה בעז"ה לעקוב אחר מהלכיה של החוברת, לקרוא אותה בעיניים ביקורתיות ומפוקחות ולבחון: האם יש כאן באמת "גיבוי הלכתי מנומק", או שמא אין כאן אלא זריית חול בעיניים?

חץ וסביבו מטרה

מגמתה של החוברת נחשף כבר בהקדמתה: **"המוטיבציה לכתיבתה (של החוברת) נובעת מהרצון לענן את הקיום בפועל של רוב מוחלט של הציונות הדתית בעולמה של ההלכה, כדי שנוכל הן ללכת בדרכה של ההלכה, והן להפנות את תשומת הלב הדתית לאותם תחומים מוזנחים רבים".** ממשפט זה ניתן ללמוד מהי כוונתם השורשית של הכותבים. לא בירור האמת הצרופה ורצון ה' הגלום בהלכה, אלא עיגון המציאות הקיימת ו"התאמת" ההלכה אליה, בבחינת יריית החץ ולאחר מכן סימון המטרה סביבו. אמנם משפט זה הינו הצהרת כוונות בלבד, אך החוברת כולה, צעד אחר צעד, מאששת טענה זו: החל מטיעונים לא רלוונטיים ומפרשנות תמוהה למקורות, וכלה בקריקטורות דמגוגיות ובמערך ההדרכה המצורף. הכותבים שוללים את העמדה הרואה בתנועת נוער מעורבת מציאות של דיעבד, בטענה כי **"לא ניתן לקיים תנועת נוער כאשר המסר המרכזי העולה הוא כי עצם קיומה של התנועה הוא בדיעבד וכי יש לפעול לחיסולה של המציאות הקיימת".** טענה זו גורמת לכותבי החוברת להפוך את המצוי לרצוי, במקום לנסות לחתור ולחנך לאמת הרצויה.

אנו ניגשים לסוגיה מתוך כמיהה להבין ולקיים את רצון ה' מתוך בירור הלכתי כדרכה של תורה, ואילו התחושה העולה היא שהכותבים מגיעים ממקום אחר לגמרי. אעפ"כ ראינו לנכון להתייחס גם להמשך דבריהם, מכיון שעלול להיווצר בלבול בציבור מטענותיהם.

בין חברה לפרטים

"במקורות ההלכה אין ולו מקור אחד העוסק בעיצוב פני החברה. אנו לא מכירים מאמר חז"ל הדן בשאלת החברה המעורבת או החברה הנפרדת". את טענה זו מבססים הכותבים על שתיים: חלוקה בין ההוראה ליחיד לבין "עיצוב פני החברה", וכן דחיית המקורות שלכאורה מדברים על ההכרח בהפרדה, על ידי פרשנויות דחוקות ותמוהות. ניתן להשיב רבות על פרשנויות אלו, אולם נניח לרגע

שהצדק עם הכותבים ואין מקורות בדברי חז"ל לחברה נפרדת או מעורבת. לכאורה דבר זה מתמיה מאוד: הלא שאלת פני החברה הייתה רלוונטית תמיד ומבחינה זו שום דבר מהותי לא השתנה בין אז להיום. חז"ל דנו רבות בדיני מלך ופרהסיה ציבורית, סנהדרין וקרבנות, ואין שום סיבה נראית לעין מדוע לא ינחו אותנו גם בתחום חשוב זה. אם כך, מדוע באמת לא התייחסו לסוגיה זו? התשובה לכך פשוטה: **חז"ל לא שיערו בנפשם, שבדור מן הדורות יקום רב בישראל ויחלק חילוק תמוה כל כך בין ההדרכה לפרטים, לבין ההדרכה לחברה המורכבת מהם**. היה פשוט להם שפני החברה הם נגזרת ישירה של ההדרכה לפרטים, ועל כן לא ראו צורך להתייחס במיוחד לשאלה החברתית, כשם שלא ראו צורך להדריך לחוקק את "חוק החמץ" כיון שמדובר על נגזרת ברורה וישירה של הלכות פשוטות. הגדרת השאלה כ"חברה מעורבת או נפרדת" מפספסת לגמרי את כיוון החשיבה ההלכתי של חז"ל, ושל ממשיכי מסורת התורה שבעל-פה בכל הדורות.

העמדה ההלכתית

חז"ל ניסחו לנו הלכות בעניין הצניעות, ואלו כמה מהן הנוגעות לענייננו כפי שהן מובאות בשולחן ערוך (אבן העזר סימן כ"א סעיף א'):

- אסור לגבר להנות ממראֶה של אשה, ואף לאשה אסור לתור אחר עיניה, באופן המביא להרהורי עבירה.
- אסור לאדם להביא עצמו לידי הרהור עבירה.
- אסור לגברים ולנשים לקרוץ או לרמוז בעיניהם זה לזו וכדומה.
- אסורים שחוק או קלות ראש בין גברים לנשים.

עקרונות אלו, הם ופרטיהם, מהם מן התורה ומהם תקנת חכמים. מעתה יש לבחון כל סיטואציה וסיטואציה לאור ההלכות – האם הן נשמרות אם לאו. אין "עמדה אוסרנית", אלא עמדה הלכתית, הבוחנת כל סיטואציה מציאותית לפי מרכיביה ופרטיה ואומרת על האסור אסור ועל המותר מותר. גם בתחומים ה"אפורים" יותר - גדולי הדורות נתנו עליהם את דעתם מתוך הבטה על מכלול השיקולים: מצדו האחד של המתרס עומדים ההגבלות שיוצרת ההפרדה, איבוד דרך ארץ ועוד שיקולים, אך מן הצד השני עומדות הדרכות חז"ל ההלכתיות והלא-הלכתיות כאחד, הרבות כל כך בנושאים אלו, על כוחו של יצר העריות ועל חשיבות ההרחקה ממנו, הדרכות שתומצתו בשו"ע למשפט אחד: "צריך אדם להתרחק מן הנשים מאוד מאוד".

ניתוק מהמציאות

האם מציאות של תנועת נוער מעורבת מאפשרת באופן סביר לשמור כראוי על הגדרים ההלכתיים הבסיסיים? ההיגיון הפשוט והניסיון היומיומי, מראים שברוב רובם של המקרים התשובה שלילית. בעניין זה, עמדתם של הכותבים נראית ממש מנותקת מן המציאות. הם טוענים כי **"(עמדת ההפרדה הביאה) להנכחתו המאסיבית (של היצר) בחיים היומיומיים, ולהתרחקות מהנורמליות, מהטבעיות ומחיים שבהם היצר אינו אורב על כל צעד ושעל"**. קשה לדעת אם מדובר בנאיביות קיצונית או התעלמות מכוונת: טול נער בגיל 16, מדריך בתנועת נוער. מעביר פעולות לבנים ולבנות, יחד עם מדריכה. הוא יושב אִתה ומכין פעולות, יושב עם צוות ההדרכה בישב"צים אל תוך הלילה. טיולי גיבוש, מחנות קיץ. האם יעלה על הדעת שלא יכשל בהנאה מיופיה של אשה? האם בבני אדם עסקינן, או במלאכים?!

יש לשים לב שמדובר באיסור דאורייתא של "לא תתורו". אין צורך לעשות כוונות ויחודים להנות. מספיק שיש הנאה בעצם ההסתכלות וההנאה אינה בעל כרחו. זהו גדר האיסור מהתורה. כמובן שמציאות העירוב מביאה כמעט בהכרח גם לאיסורים רבים אחרים, והדבר נכון גם לגבי חניכים, רכזות, חבריא ב' וכן הלאה. גם עניין ה"חברויות" הפופולארי כל כך הוא פרי באושים של המציאות הזו. אנו רואים שדבר זה מצוי ביותר בחברה המעורבת, והוא הגורם לנפילות הגדולות ביותר. נערים מיואשים לאלפיהם, כבר תש כוחם מלהתמודד עם הנסיונות, עם ההרהורים, עם שמירת הברית. גם נערות רבות מספור מתמודדות עם אותם קשרים לא בריאים. וכל זה, לא משום שתפיסות תורניות גרמו להם "להנכחתו המאסיבית של היצר בחיים היומיומיים" אלא מפני שזוהי מציאות חייהם! (הדברים גלויים וידועים ואין צורך "להוכיח" את קיומה של המציאות הזו. אם בעבר הנוער נצר בליבו את הזעקות, הרי שהיום הוא פורש את אשר על ליבו באתרי השו"ת השונים. ניתן לערוך חיפוש מקרי באתר "חברים מקשיבים" או באתרים אחרים, כדי לעמוד על עומק ומימדי הבעיה.) זוהי חברה ה"מעורבת" מאידאלים ודיבורים גבוהים מצד אחד, ומהתמודדויות יומיומיות בלתי אפשריות מצד שני. **האם יוכלו הרב שרלו וחבריו לומר "ידינו לא שפכו את הדם הזה"?** הנוקטים בעמדה ההלכתית המציאותית, מצביעים על ההתמודדויות הבלתי אפשריות האלו, וזועקים על כך, ואילו אלו הזורקים את הנוער אל ההתמודדות – מאשימים אותם, למרבה האירוניה, ב"הנכחתו המאסיבית של היצר". הנאיביות הזו מעלה מיד בראשנו את משלם הידוע של חז"ל: "משל לאדם אחד שהיה לו בן. הרחיצו וסכו והאכילו והשקהו ותלה לו כיס על צוארו והושיבו על פתח של זונות. מה יעשה אותו הבן שלא יחטא??" הרי האדם במשל לא החטיא את בנו בידיו, אולם כל הפעולות המקדימות יביאו אותו בהכרח לידי חטא.

על מי מנוחות

בניגוד לכל זאת, דווקא בחברה השומרת על ההלכה הפשוטה החיים נינוחים ופשוטים הרבה יותר (מלבד העובדה שהם אמיתיים יותר). הנערים והנערות חיים את חייהם בצורה בריאה. כוחות נפשם השונים באים לידי ביטוי, ואינם מבוזבזים על מלחמות מיותרות או על "פוזות" ומתחים חברתיים הקיימים בין המינים. וכשיקימו בית נאמן בישראל (כמובן לאחר הכנה וחינוך ראוי, שהרי הפרדה אינה באה במקום חינוך), לא יצטרכו להתמודד עם ההשוואה הבלתי נמנעת לכל ה"חברות" וה"חברים" מן העבר. כמובן שגם להם ישנן התמודדויות לא פשוטות, גם בתחום הזה, שכן לצערנו הרחוב, האינטרנט וכדומה, מספקים די והותר התמודדויות. אולם אין ספק שקל להם יותר לשמור על טהרת הלב, העיניים והמחשבה. דבר זה נכון גם לגבי המבוגרים: החיים על פי ההלכה הפשוטה מונעים הרבה סיבוכים מיותרים, מתיחויות בין בני זוג ועוד. הגבר אינו נצרך להתמודד עם הסתכלות דרך קבע בנשים אחרות, ומהאשה נחסכים מתחים מהנאה של גברים אחרים ממראֶה; האשה אינה צריכה לחשוד בבעלה על קשרים בוחני גבולות, וכן להיפך.

אמנם, לצערנו יש כאלו המקצינים ומקלקלים בחומרותיהם, כשם שהרחוב כולו מלא באלו המקצינים לצד השני, אולם ב"ה במקומותינו הקצנה כזו כמעט ואינה קיימת. לא מצינו בקהילותינו רעלות ואפילו לא אוטובוסים נפרדים. גם משמרות צניעות אלימות לא מצינו. באופן כללי, לא מצאנו דרישת נשים והדרתן. רוב רובן של הקהילות החיות בהפרדה חיות בשלוה ובנעימות, תוך מתן מענה מלא לצרכי כל מגדר בנפרד ושניהם יחד. ושוב נחזור ונדגיש: איננו תמימים, ואין

כוונתנו להציג תמונה ורודה ואידאית. ההפרדה אינה מבטלת את היצרים ואת הבחירה, אולם היא משיבה אותם אל גודלם המקורי, הניתן להתמודדות, בעוד עירוב המינים מקרב את המציאות לאונס, ויוצר נסיונות מיותרים.

"דרך ארץ קדמה לתורה"

אם נשוב למהלך החוברת, נראה שבעצם כבר ענינו גם על כל שאר הטענות. ברצוננו להעיר על טענה מרכזית של הכותבים, כי ה"דרך ארץ" הבסיסית מחייבת פעולה משותפת של שני המינים.

ראשית, כיון שאנו רואים שעל פי התורה, החברה הנפרדת הכרחית לפחות בגיל הנעורים, ממילא אין מקום לטענה בדבר "דרך ארץ", כפי שכותבים מחברי החוברת עצמם: **"אין ספק שבאותם מקומות בהם עומדת דרך הארץ בסתירה מוחלטת לנאמר במתן תורה, נדחית זו הראשונה מפני השניה"**. שנית, עצם הטענה שחברה מעורבת היא **"נתון בסיסי בהתנהלותה של דרך הארץ"** תמוהה ביותר ונראית כהנחת המבוקש. לא הובאה כל ראיה לטענה זו (מלבד ה"ראיה" שמצות "פרו ורבו" אכן מצריכה השתתפות של שני המינים...). נכון הוא שזוהי הנורמה המקובלת בחברה המערבית המתירנית המודרנית, אולם בחברות אחרות הדבר דוקא אינו מקובל, ומדוע אנו לוקחים כנקודת מוצא את החברה הזו דוקא? יתרה מזו: עצם העובדה של"ארץ" ישנן דרכים רבות עד מאוד (מלבד כמה פעולות וערכים בסיסיים המשותפים לכל המין האנושי), שוללת למעשה את האפשרות לראות באחת מהן נורמה בסיסית, ומחייבת אותנו לנסות ולסלול את דרכנו על פי ערכיה של התורה. במשפט אחד - **גם ה"דרך ארץ" צריכה להיות תורנית.**

סיכום

מהאמור לעיל עולה בפשטות שאין כאן דרך הלכתית. הדרך המוצגת, מתחילתה עד סופה, אינה ממשיכה את דרכם של חז"ל ואינה כדרכה של תורה. חז"ל ראו בתורה תורת חיים, המורה לנו דרך בכל תחום ובכל סיטואציה, "הפוך בה והפוך בה דכולא בה". הדרך המוצגת כאן, לעומת זאת, רואה בתורה דבר חלקי וחסר, שאין לנו אלא להשלימו בעזרת תרבויות זרות והלכי רוח אוניברסליים. כל זאת באצטלה של דרך התורה, תוך התבססות מעורפלת ומעוותת על עניין "דרך ארץ קדמה לתורה". בנוסף, דרך זו מנותקת מהמציאות בשטח והוגיה אינם נותנים לעובדות לבלבל אותם. כל זאת מצטרף ומאשש את העולה מהקדמת החוברת, שאין כאן רצון לברר את דבר ה' זו הלכה, אלא רק לעגן את הקיים. וכיון שכך - כל האמצעים 'כשרים'.

*הכותב הינו אברך בישיבה גבוהה, ובקהילה הלכתית צנועה. בעברו חניך, מדריך וחבר הנהגת הנוער בבני עקיבא. יעמדו על הברכה הרבנים ואישי החינוך שסייעו בכתיבת מאמר זה.

את המאמר המלא ניתן למצוא בכתובת: http://tinyurl.com/66pq89e או בגוגל "חברה הלכתית", ובו התייחסנו באריכות לטענות החוברת.

פרשת חקת

סוד הנהגתו של אהרן

/ הרב יעקב הלוי פילבר

אח צעיר התופס את מקומו של האח הגדול הוא דבר שכיח בתורה, החל מהבל שה' שעה אל מנחתו ולא אל מנחת קין האח הגדול, וכך גם יצחק הצעיר שנבחר להמשיך את בית אברהם ולא ישמעאל האח הגדול, וכן יעקב הוא שזכה לברכת שמים ולא עשו, והלאה יוסף הבן הקטן שאותו אהב יעקב מכל אחיו. אבל בכל המקרים הללו הביאה ההעדפה לתגובה שלילית: קין קם על אחיו והרגו, ישמעאל רב עם יצחק ויורה בו חצים ומתכוון להורגו, גם עשו מתכנן להרוג את יעקב ואחי יוסף לא יכלו דברו לשלום, הצד השוה שבכל המקרים הללו שהגדול לא זו בלבד שאינו משלים עם בחירתו של האח הצעיר אלא מנסה לסכל את הדבר. לא כן משה ואהרן שעליהם נאמר: "הנה מה טוב ומה נעים שבת אחים גם יחד" (תהלים קלג) ודרשו על כך חז"ל (תנחומא שמות כז): "שהיו אוהבין ומחבבין זה את זה, שבשעה שנטל משה את המלכות ואהרן את הכהונה לא שנאו זה את זה אלא היו שמחים זה בגדולת זה וזה בגדולת זה". מכל האחים הגדולים הגדיל אהרן שהסכים בשמחה ובנפש חפצה לוותר על תפקיד שכבר היה בידו, כמו שמובא במדרש (שמו"ר ה י): "אהרן היה במצרים ומתנבא להם לישראל שעתיד הקב"ה לגאול אותם" וכשמשה מתנצל שאינו יכול לקבל את ההנהגה בטענה: "עד שלא עמדתי היה אהרן אחי מתנבא להם שמונים שנה" הקב"ה מבשרו: "הלא אהרן אחיך... וגם הנה הוא יוצא לקראתך וראך ושמח בלבו" (שמות ד יד), ועל השמחה הזו אמרו במדרש: "הלב ששמח בגדולת אחיו ילבש אורים ותומים". דוגמא דומה להתנהגותו של אהרן מוצאים אנו גם אצל רבן גמליאל (ברכות כח א) שלמרות שחכמים העבירו אותו מנשיאותו ומינו תחתיו את רבי אליעזר בן עזריה שהיה צעיר ממנו, ואעפ"כ רבן גמליאל לא זו בלבד שלא הקפיד אלא מיד לאחר הדחתו "לא מנע עצמו מבית המדרש אפילו שעה אחת", וקבל בהכנעה את מרותו של הנשיא החדש.

מהו סוד כוחו של אהרן? הרבה מדות טובות היו לו לאהרן, וכולן נבעו ממקור אחד והיא התכונה של הקדמת טובת הזולת לטובת עצמו, כך רואים אנו בהתנהגותו בחטא העגל, כדברי המדרש: "'וירא אהרן' - מה ראה? אמר אהרן: אם בונים הם אותו הסרחון נתלה בהם, מוטב יתלה הסרחון בי ולא בישראל" (ויק"ר י ג). את ההתבטלות של אהרן מוצאים אנו גם כאשר נתמנה לכהונה גדולה, אין הוא שש לכיבוד הזה אלא הוא בורח ממנה, עד שהיה הקב"ה צריך לומר למשה: "קח את אהרן" ופירשו במדרש (תנחומא צו י): "אמר לו הקב"ה למשה: פתה אותו בדברים לפי שהיה בורח מן השררה".

והתנהגות כזו מוצאים אנו אצל אהרן גם בהתנהגותו עם הבריות, כמו שמובא באבות דרבי נתן (פרק לז יב): "ואינו נכנס לתוך דברי חברו = זה אהרן, ששתק עד שסיים משה את דברו ולא אמר לו קצר דבריך, ואחר כך אמר למשה: הן הקריבו". אלא שגדלותו של אהרן אינה מתבטאת רק בשתיקה ואיפוק, אלא במקום שצריך פעילות מעשית היה אהרן עושה ופועל, אהרן שהיה אוהב שלום ורודף שלום אוהב את הבריות ומקרבן לתורה, היה עושה את הקירוב לתורה בדרכו המיוחדת, כמו שמובא: "מעולם לא אמר אהרן לאיש שסרחת ולא לאשה שסרחת" (אבות דרבי נתן יב) ועם זאת נאמר עליו (מלאכי ב): "ורבים השיב מעון", כיצד אפשר להשיב מעון בלי להשתמש בתוכחת מוסר? התשובה היא: "כשהיה אהרן מהלך בדרך ופגע בו אדם רשע ונתן לו שלום, למחר בקש אותו האיש לעבור עבירה, אמר: אוי לי! היאך אשא עיני אחר כך וארא את אהרן, בושתי הימנו שנתן לי שלום, נמצא אותו האיש מונע עצמו מן העבירה". את הנהגתו לקרב ליהדות בדרכי נועם שילב אהרן עם התמסרות לחינוך הדור: "אהרן היה קושר חבל של ברזל במותניו והיה מחזר על פתחי ישראל, וכל מי שאינו יודע היה מלמדו קריאת שמע, תפילה, ומי שאינו נכנס בגופה של תורה היה מלמדו". הצלחתו של אהרן לקרב את ישראל לאביהם שבשמים היתה מפני שבכל מעשיו לא חשב על עצמו אלא רק על טובת הזולת, ומפני מדתו זו זכה להערכה של כל ישראל, כמו שכתוב "ויבכו אותו כל בית ישראל".

סיפור לשבת

וידוי בליל הסדר

{הסיפור המצמרר המתפרסם להלן מובא ב"בית צדיקים יעמוד" - קונטרס היוצא לאור על ידי מוסדות "אוצרות חיים" "שובה ישראל", אשדוד. שאול שיף}

מעשה נורא מאד מאד, ברבנו השל"ה הקדוש זיע"א, ממקור מוסמך ביותר, איש מפי איש, המיוחסים לגזע השל"ה הקדוש. את המעשה סיפר אחד מזקני הדיינים בארץ, הגאון רב אריה הלוי הורביץ זצ"ל, אב"ד בת"א וחבר ביה"ד הגדול בירושלים. הגר"א הורביץ זצ"ל היה ידוע כאיש אמת, שכל מילותיו שקולות ומדודות, על-כן פשוט וברור שכל פרטי המעשה אמיתיים.

וכה סיפר: בהיותי בחור צעיר למדתי בישיבת רמת-גן, סמוך לבית סבי בת"א. סבי היה הגאון ר' יעקב הלוי הורביץ זצ"ל, אב"ד דיסלדורף, שנחשב לאחד מגאוני גליציה המובהקים ורבים שיחרו לפתחו. בסוף ימיו עלה לא"י, והתגורר במרכז בעלי מלאכה בת"א. אחד מחדרי ביתו שימש כבית תפילה עבור רבים מהמתגוררים בסביבה. זקני חיבבני מאד, ובשנות לימודי בר"ג הייתי מרבה לבקרו בימי שישי, ולשוחח בדברי תורה. באחד מימי השבת של חורף שנת תש"ו, ביקש ממני שאלמד עמו ענייני ווידוי בספר השל"ה הקדוש, ושאומר עליו תהילים בהתרגשות ודמעות. נער הייתי ובקשתי להתחמק מכך, אך זקני אחז בידי, ופתח פיו ואמר: רבים מהמעיינים בספר השל"ה הקדוש תמהים על העובדה, שלא מצא השל"ה הקדוש מקום אחר לקבוע את סדר הווידוי לפני המיתה אלא בהלכות פסח, באמצע הלכות ועניני ליל-הסדר, וכי אין מקום מתאים יותר?

אך הסכת אזנך ושמע. מעשה שהיה כך היה: כידוע, השל"ה הקדוש התגורר בעיר פראג שבבוהמיה, ומשם עלה לארץ הקודש. בדרכו הגיע תחילה לקושטא שבתורכיה ומשם ביקש להמשיך דרכו בעגלה דווקא, דרך סוריה ולבנון, לארץ הקודש. לצורך כך שכרו עגלון יהודי נאמן מאנשי העיר, הבטיחו לו שכר מלא, וקבעו עמו את היום המיועד למסע.

טרם עלו לעגלה, התלבט השל"ה הקדוש היכן יטמין את צרור כספו, שבו היה טמון כל כספו, וממנו רצה להתפרנס בראשית דרכו בארץ הקודש. לאחר מחשבה, הטמין את הכסף בצינור המחבר את אופני העגלה. הצינור היה חזק וחלול, ולא היה חשש שישבר, וגם לא יעלה על דעת איש, שהונח שם צרור כסף. חשב ועשה ויצאו לדרך.

לאחר כמה שבועות של טלטולי דרכים, הגיעו סוף סוף לצפת שבארץ הקודש. לאחר שפגה ההתרגשות הגדולה הראשונית, החל השל"ה הקדוש יחד עם בני משפחתו לפרק את המטלטלין והעלום לבית אותו שכרו. לאחר מכן פנה השל"ה הקדוש להוציא את כספו מצינור העגלה. אולם, שוד ושבר! הצרור איננו. אט אט הצטמצם מעגל החשד, עד שנסגר סביב העגלון, שהובל אחר כבוד למשטרה המקומית.

העגלון הכחיש כל קשר לגניבה והוחלט להעביר את משפטו לקושטא. שם לאחר משפט קצר נענש העגלון בקציצת שתי אצבעות, כפי חוקי דת האיסלם.

השל"ה הקדוש התיישב תחילה בצפת ולאחר זמן עבר לירושלים עיר הקודש, וביתו הפך לתל תלפיות לכל יושבי הארץ.

באותה תקופה, מצבם הכלכלי של יהודי ארץ ישראל, ושל תושבי ירושלים בפרט היה בכי רע. היות ושמו של השל"ה הקדוש היה מפורסם בכל העולם, הפציר בו בני העיר, שייצא לאסוף כסף עבורם בקהילות ישראל שבגולה. הוא נעתר לבקשתם ויצא למסע ארוך וקשה. תחנתו הראשונה היתה בקושטא. בני העיר קיבלו את פניו בכבוד רב והימים היו ימי חודש ניסן. ובהתקרב חג הפסח

המשך בעמוד הבא...

החלו אנשי הקהילה להתווכח מי יזכה בכבוד לארח את השל"ה הקדוש בליל הסדר. בסופו של דבר זכה בכך ראש הקהל, והאורח הנכבד הגיע לביתו בליל השימורים.

ראש הקהל עצמו שירת את אורחו הרם ועשה כל שביכולתו למלא אחר רצונו. לאחר חצות הסתיים הסדר, ובני הבית פנו איש איש לחדרו. גם השל"ה הקדוש פנה לחדר שיועד עבורו, מתוך כוונה לקרוא שיר השירים ולעסוק בענייני גאולת מצרים עד הבוקר.

זמן מועט לאחר מכן, כאשר שרר שקט מוחלט בכל רחבי הבית, נכנס ראש הקהל לחדרו של השל"ה הקדוש וביקש ממנו להתלוות אליו לחדרו כי דבר סתר אליו. לאחר שנכנסו לחדר, לפתע ללא כל הודעה מוקדמת, שלף בעל הבית, הלוא הוא ראש הקהל, חלף מושחזת ומחודדת היטב מנרתיק שהיה בפינת החדר, פנה אל השל"ה הקדוש בקול תקיף ומאיים: עלה מיד על המיטה הנמצאת כאן, אמור וידוי, ופשוט צווארך לשחיטה.

השל"ה הקדוש נדהם ולא ידע את נפשו מרוב פחד. אולם משהבין שלא יוכל להתנגד לבעל הבית, החל מתחנן על נפשו, אך מהר מאוד הבין שהאיש איתן בדעתו. בלית ברירה עלה על המיטה, והחל לומר את הווידוי בקול נשבר. משסיים, קרא קריאת שמע בקול חנוק מבכי, וציפה להחזיר את נשמתו לבוראו. ראש הקהל המתין לרגע זה, שיפשף את סכינו בקיר, והחל להעבירה לאט לאט על צווארו של השל"ה הקדוש. בעצימת עיניים המתין השל"ה הקדוש שיעביר את הסכין פעם שנייה וישחטנו, אך הדבר לא קרה. לאחר שחלפה לה דקה ארוכה, שמע את קולו של בעל הבית קורא לו בנעימה רכה: פקח עיניך ועמוד מן המיטה. בקושי רב הצליח השל"ה הקדוש לקום מן המיטה ולאחר שהתעשת קימעא, פנה אל ראש הקהל בבקשה: אנא, הסבר לי מה קורה כאן? ראש הקהל פנה לעברו בחיוך, ושאל: האם כב' זוכר אותי? השל"ה הקדוש ניסה לאמץ את זכרונו אך ללא הצלחה.

ובכן, אז אני אזכיר, אמר האיש. אני הוא בעל העגלה שבחלקי נפלה הזכות להוביל אתכם מקושטא לארץ הקודש. החשד שנפל עלי כי גנבתי את כספכם היה חשד שוא. מעולם לא נגעתי בכספם של אחרים, וגם לא בכספכם. אך מפאת מעמדכם הרם, לא ניתנה לי שום אפשרות לערער על החשדות, וכעונש כרתו לי שתי אצבעות ונותרתי ללא יכולת לפרנס את בני משפחתי. בעל הבית הפסיק לרגע, הרים את ידו והראה לשל"ה הקדוש שאצבעותיו כרותות, ולאחר מכן המשיך בסיפורו: אבל רחמי ה' לא כלו ומתוך אותה צרה הצמיח לי הקב"ה פדות ורווחה. נסיתי מזלי באיזה עסק וההצלחה האירה לי פנים ונעשיתי עשיר גדול ובעקבות זאת השתנה מעמדי בקהילה עד שהגעתי לעמוד בראשה. אלא שכל הזמן ניקרה בלבי המחשבה אודותיך. חששתי מן הנזק הנצחי שייגרם לכם בעקבות אותו חשד שוא. כשהזדמנתם לכאן חשתי בתוככי לבי כי זו ההזדמנות הנאותה, והתאמצתי בכל כוחי שתבוא לביתי. עשיתי כל שביכולתי כדי שתשובו בתשובה שלימה, תתוודו בלב נשבר, תחושו על צווארכם את טעם המיתה ובכך תכופר חטאתכם ועוונכם יוסר.

ר' יעקב פנה לנכדו ואמר: ובכן, מעשה זה הוא שגרם לשל"ה הקדוש לקבוע את הלכות וידוי בתוך הלכות ליל הסדר, זכר לאותו וידוי שנאמר בלב נשבר באותו לילה.

שו"ת קיץ

הרב שבתי יגל / הכולל הקהילתי רעננה

אברשה מלכיור מצרפת שואל: במהלך הקיץ האחרון שהיתי עם משפחת בבית מלון מפורסם בצפון. משיחה שניהלתי עם משגיח הכשרות במקום נודע לי להפתעתי כי כל הכלים במלון אינם טבולים. כששאלתי את המשגיח 'הכיצד'? ענה לי כי זכור לו שיש כמה פוסקים שמתירים לבתי מלון לא לטבול את הכלים, אבל הוא אינו זוכר את הטעם להיתר זה.

השאלה היא האם אכן הכלים בבתי מלון אינם טבולים? ואם כן האם מותר לאורחים לאכול בכלים אלו? אודה לרב אם יפרט בעניין זה.

תשובה: ראשית יש להדגיש שאם מדובר על בתי מלון שנמצאים בבעלות של אינם יהודים או אפילו בבעלות משותפת ליהודים ושאינם יהודים, הדבר פשוט שאין הכלים בבתי מלון אלו צריכים טבילה, ואין איסור לאורחים היהודים שמתארחים במלון זה לאכול בכלים אלו.

טעם הדבר: כך נפסק בשולחן ערוך[א] שהשואל או השוכר כלי מהגוי אין צריך לטבול את הכלי.

אמנם בבית מלון שנמצא בבעלות של יהודים, לכאורה אכן הכלים צריכים טבילה שהרי כבר כתב השולחן ערוך[ב] שאין היתר ליהודי לשאול כלים מיהודי אחר שלא טבל את הכלים שהרי הכלים כבר חויבו בטבילה ביד הבעלים היהודי.

אמנם דנו הפוסקים לומר כמה סברות להקל בעניין בתי מלון:

א) יש מקום לומר שבעלי המלון אינם צריכים לטבול את הכלים של המלון מאחר שאין הם משתמשים בכלים לצורך סעודה ואכילה, אלא למטרת ריווח וממון, ואם אכן כך הדבר, אז מותר לאורחים להשתמש בכלים אלו, והדבר דומה לפסיקת הרמ"א[ג] לגבי יהודי שקנה מגוי כלים שלא לצורך סעודה, שמותר ליהודי אחר לשאול ממנו את הכלים לצורך סעודה על אף שהכלים אינם טבולים[ד].

ב) מכיוון שהאורחים אינם יכולים לטבול את הכלים, שבית המלון לא ייתן להם לקחת את הכלים לטבילה, א"כ הם אנוסים בדבר ולכן ניתן להקל להם לאכול ללא טבילה[ה].

אמנם פוסקים אחרים דחו את ההיתרים הנ"ל וסברו שאין בהם 'כדי שביעה' להיתר', ונקטו להלכה שאכן בתי המלון חייבים להטביל את הכלים ואם אינם מטבילים אין לאורחים שומרי תורה ומצוות לאכול שם.

כמו כן יש להוסיף, שישנם פוסקים שהציעו לבתי המלון להקנות

את הכלים לגוי ולחזור ולשאול מהגוי את הכלים ובכך מפקיעים את עצמם מחיוב הטבילה, וכמו שמבואר בשולחן ערוך[ז] לגבי מי שיש בידו כלי שאינו טבול בשבת, אמנם גם בזה יש לפקפק על פי המבואר במשנה ברורה[ח] שסוף סוף כיון שהכלי ישתקע ביד הישראלחייב בטבילה.

אמנם בצרוף הסברות הקודמות נראה שיש על מה ועל מי לסמוך.

למעשה יש בזה הנהגות שונות בין גופי הכשרות השונים, יש שסומכים על ההיתרים הנ"ל[ט], ויש שמוכרים את הכלים לגוי, ויש שמקפידים לחייב את בעלי המלון לטבול את הכלים.

א - יו"ד סימן ק"כ סעיף ח' ולגבי שותפות עם גוי שם ברמ"א סעיף י"א.
ב - שם.
ג - שם.
ד - סברא זו מובאת בדרכי תשובה ליו"ד סימן ק"כ, מנחת יצחק ח"א סימן מ"ד, יחווה דעת ח"ד סימן מ"ד (וזה לא כמו שכתב בספר 'טבילת כלים' בשם הגר"ע יוסף שליט"א) והמהרי"ל דיסקין קו"א סימן קל"ו הסתפק בזה, ויש להעיר בזה שהרי האו"ה חולק על הרמ"א כמובא בט"ז ובש"ך שם, וכן יש להעיר שאם בעלי המלון עצמם ירצו לאכול בכלים אלו, לדעת הרמ"א אין היתר כמבואר שם.
ה - סברא זו מוזכרת בשו"ת מנחת שלמה ח"ב סימן ס"ו אות י"ד.
ו - בשו"ת מנחת שלמה שם סבר שאין לומר שהכלים אינם נחשבים כלי סעודה אצל בעלי המלון, וכן הגר"א וייס שליט"א במנחת אשר לבמדבר סימן ס"ח כתב שתימה גדולה בעיניו סברא זו דאין לך כלי סעודה גדול מזה, וכן בשו"ת אגרות משה יו"ד ח"ג סימן כ"ב מוכח שלא סבר כך, ולגבי סברת ההיתר השנייה, עיין במאמר שפרסם הרב יצחק מרדכי הכהן רובין שליט"א בקובץ מוריה כסלו תשס"ג ובו מעיר שלכא' הוא מכניס את עצמו בידיים לאונס זה, ועוד שאם בעלי המלון שומרי תורה ומצוות חייבים הם להטביל (כלומר להם אין היתר לא להטביל ורק לאורחים אולי יש היתר מצד זה שהם אנוסים)
ז - או"ח סימן שכ"ג סעיף ז'.
ח - שם ס"ק ל"ה.
ט - ומאחר שבשו"ת מנחת יצחק ח"א סימן מ"ד ושו"ת יחווה דעת ח"ד סימן מ"ד מסיקים להקל (עכ"פ לגבי האורחים) א"כ ודאי שיש על מי לסמוך.

שביבים / שאול שיף

המדע מאשר שוב את קביעת חז"ל: שאריות בצל הן רעילות!

על פי ההלכה אסור להשאיר בצל מקולף אפילו עטוף בשקית שיעבור עליו הלילה והוא אסור באכילה. מדובר באיסור משום סכנה כפי שמבואר בגמ' במסכת נדה יז. - אמר רשב"י ה' דברים הן, שהעושה אותן מתחייב בנפשו ודמו בראשו: האוכל...ובצל קלוף...שעבר עליהן הלילה.

טעם הדין הוא שרוח רעה שורה עליהם. ומכאן נעבור אל הכימאי בתעשיית המזון "מולינס":

"היתה לי הזכות לערוך סיור ב"תעשיות מזון מולינס" המיצרות מיונז. מולינס היא חברת ענק בבעלות 11 אחים ואחיות ממשפחת מולינס. חברתי ג'יין היא החשבת שלהם.

שאלות בנושא הרעלת מזון הועלו במהלך סיור שם וברצוני לחלוק את מה שלמדתי מהכימאי שלהם. במהלך הסיור מישהו שאל האם באמת עלינו לדאוג משימוש במיונז אנשים תמיד חוששים שהמיונז יתקלקל. תשובתו תפתיע אתכם הוא אמר שכל מיונז שמיוצר באופן מסחרי הוא בטוח לגמרי.

"אפילו אין צורך לשמור אותו במקרר. אין שום רע בקירורו אבל אין שום צורך בכך". הוא הסביר שה-pH במיונז מורכב כך ששום בקטריה לא תשרוד בסביבה כזו. הוא המשיך ודיבר על הפיקניק החברתי שבו סלט תפוחי אדמה הוא הכרחי וכל אחד מאשים את המיונז שבתוכו בגלל קלקול קיבה.

הוא אמר שבכל פעם שהרעלת מזון מדווחת לרשויות הבריאות הדבר הראשון שבודקים המורשים הוא: "מתי לאחרונה אכל ה"קורבן" בצל ומאיזה מקום הגיעו אותם בצלים"? (האם היו בסלט תפו"א?) לטענתו שאין זה המיונז (כל עוד אינו מיוצר בבית) שמתקלקל באויר החופשי, אלא ככל הנראה הבצלים ואם לא הבצל אזי תפוחי האדמה.

הוא הסביר שהבצל הוא מגנט עצום לבקטריה במיוחד בצל לא מבושל. לעולם אל תשמור חלק מבצל שנחתך. אין זה בטוח גם אם אתה שם אותו בזיפ-לוק (שקית ננעלת) ובמקרר. הבצל כבר נגוע דיו מעצם החיתוך והנחתו לזמן קצר ויכול להיות מסוכן. הכימאי מוסיף עוד, שאם תיקח את שארית הבצל החתוך ותבשל אותו זמן ממושך יתכן שהוא יהיה ראוי לאכילה, אבל אם אתה לוקח את שארית הבצל ומניח אותו בסנדביץ' שלך, אתה מחפש צרות.

גם הבצל וגם תפוח האדמה הלח בסלט תפו"א מושכים ומגדלים בקטריות מהר יותר ממה שאיזה מיונז מסחרי יכול להתחיל להתפרק.

אנא זכרו שמסוכן לחתוך בצל ולהשתמש בו לבישול ביום שלמחרת הוא הופך רעיל אפילו לאחר לילה אחד הוא צובר בקטריות רעילות שיכולות לגרום לזיהומים ואפילו להרעלת מזון!

ד"ר אסתר מנחם / רכזת נטורופתיה בקופ"ח כללית משלימה

בארה של מרים

מעשה באדם אחד שהיה מוכה שחין, והלכה אשתו במוצאי שבת לשאוב מים ונתעכבה שעה אחת או שתי שעות, ונזדמן לה המים של בארה של מרים, ומילאה כדה מאותם המים. משבאה אצל בעלה, כעס עליה על שכך התאחרה מלשוב. אמר לה: היכן היית? והיא מרוב בהלה, נפל כדה משכמה ונשבר לרסיסים.

תוך כדי כך נפלו טיפין של אותם מים על בשרו ובכל מקום שנפלו שם הטיפין - נתרפא. ועל דבר זה אמרו חכמים: לא עלתה בידו של רגזן אלא רגזנותו.

פנינים ואבני חפץ על התורה המצטט את ספר האורה

פרה פוזלת בשכונת גאולה

טרם שניכנס ל"שלושת השבועות", הנה סיפור של אלחנן דוד מונשיין, מספר סיפורים נודע, שביום יום הוא מתווך נדל"ן בירושלים. חיוך נעים.

לפני חודש הייתי צריך להגיע לפגישה עסקית בסניף בנק הפועלים בגבעה הצרפתית. נסעתי במונית, נתקענו בפקק ענק, ופתאום אני רואה מולי פאטה-מורגנה: רכבת נוסעת על מסילה. הנהג במכונית הצמודה אלינו הוציא ראש מהחלון והסביר שמדובר בנסיעת מבחן

קצרצרה של הרכבת הקלה. הצצתי בשעון, הבנתי שאני מאחר, שילמתי לנהג המונית והמשכתי ברגל.

איך שאני מגיע לסניף, אני רואה את מתי טל, בכיר בהנהלה המרכזית של בנק הפועלים. הוא רואה אותי ומפטיר בחיוך: "אל תשכח שאתה חייב לי פרה". אף אחד לא הבין על מה הוא מדבר.

בשנות ה-50, כשהייתי ילד, היו בשכונת גאולה וסביבתה כמה רפתות. הכי קרובה לבית שלנו היתה הרפת של בכור ברחוב פאת השולחן, ולא רחוק ממנה הרפת של ביאלה בראשית חוכמה וזו של אבא של מתי טל, חיים הרש רייכנטל, ברחוב אבינעם ילין. בדרכן למרעה, עברו הפרות ברחובות באופן חופשי, כמו בהודו.

בחצר הגדולה של רייכנטל היתה גם מאפיית המצות של בידרמן, ששילם לרייכנטל חלק משכר הדירה במצות שמורות שנשברו. רייכנטל היה מאכיל בהן את הפרות שלו כל הפסח, כדי שהחלב שלהן לא יהיה בגדר חמץ. באחד מימי הפסח, אני וחבר שלי יעקב מרזל סחבנו חתיכות של ראי שבור מהחצר של קופיץ הזגג והתחלנו לסנוור עוברים ושבים. כשראינו מולנו את עדר הפרות של רייכנטל סינוורנו גם אותן. בין הפרות היתה אחת פוזלת שקראו לה שפרה. כשההשתקפות של השמש ריצדה לה בין העיניים היא נתנה טיסה וברחה לכיוון הרפת. הרועה התימני התחיל לרדוף אחריה וצעק עלינו: "מה נטפלתם דווקא לזו, יש לה נשמה של צדיקה. השם ישלם לכם כגמולכם".

גם למחרת לא הנחנו לשפרה. הגענו לרפת וסינוורנו אותה שוב ושוב. היא התחילה להשתולל, דרסה את השער ופרצה בריצת אמוק לכיוון העיר העתיקה. כשהגיעה לשטח ההפקר בין ירושלים היהודית והירדנית, עלתה שפרה על מוקש והתפוצצה. הקצבים משני חלקי העיר עטו על הבשר כמוצאי שלל רב וחיילי צה"ל והליגיון הירדני כמעט נקלעו בגללם לתקרית גבול.

כשרייכנטל שמע על זה, הוא עזב הכל והגיע למאפיית "המשביע" של אבא שלי. "הבן שלך צריך ללכת לבית ספר לפושעים", הוא צעק בהתרגשות, "הוא סינוור את הפרה שלי והיא עלתה על מוקש. עכשיו אתה חייב לי פרה". אבא שלי הקשיב לו רוב קשב, וכשנפגשנו שאל אותי אם זה נכון. "מה שרייכנטל לא מספר לך זה שנמאס לה מהמצות, אז היא ברחה לעיר העתיקה לאכול פיתות", עניתי.

לא זוכר איזה עונש קיבלתי, אבל מאותו יום נזהרתי לא לעבור יותר ליד הרפת של רייכנטל. גם אחרי שנרגע, בכל פעם שהיה רואה את אבא שלי ברחוב הוא היה מזכיר לו: "אתה חייב לי פרה".

הרבה אנשים לטשו עיניים לחצר הגדולה של רייכנטל, שכל השטח מסביבה כבר היה בנוי. כל כמה ימים מישהו היה מתייצב אצלו ומציע מחיר מפתה. רייכנטל, איש עבודה ישר הליכות שלא חשב לרגע להתעשר מאדמתו, סירב בכל תוקף. כשהמשקיעים המשיכו לבלבל את המוח, הוא היה פוטר אותם תמיד במשפט "תשאלו את הפרות אם הן מסכימות".

הרפת המשיכה להניב חלב בלב אזור המגורים, עד שב-1959 קיבלו רייכנטל ושאר בעלי הרפתות בשכונה צו פינוי משר החקלאות, משה דיין. גם אחרי שהרפת שלו חוסלה, כל פגישה של רייכנטל עם אבא שלי היתה מסתיימת בהערה מחויכת: "אתה חייב לי פרה". חיים הרש רייכנטל נפטר ב-1971 וגם אבי הלך לעולמו בינתיים, אבל החוב עבר בירושה. כיום, כשהבן שלו מתי טל רק רואה אותי, הוא שולף מיד: "אל תשכח שאתה חייב לי פרה".

באמצע שנות ה-80 נמכר המגרש של הרייכנטלים תמורת שתי דירות, פינוי-פיצוי של בידרמן מהמצות על חשבון הקבלן, וסכום כסף. על השטח הוקם בניין בן ארבע קומות, עם מרתף, מחסנים וחנייה. עם הזמן האמירו מחירי הנדל"ן בשכונות החרדיות ודירות של 70 מ"ר החלו להיחטף במחירים של טלביה ורמת אביב ג'.

לפני עשר שנים הגיע אלי יהודי חרדי מברוקלין שביקש לקנות דירה באזור. למזלו, בדיוק באותו זמן הוצעה למכירה דירה בבניין שהוקם על הרפת של רייכנטל. הגעתי איתו לשם, ופתאום אני רואה מהומה סביב הבית. "מה קורה?", שאלתי את אחד האברכים שהתקהלו בכניסה. "נכנסה בהמה", הוא ענה ביידיש. נטשתי את הקליינט שלי, הסתננתי דרך טבעת הסקרנים הצפופה וגיליתי לתדהמתי פרה פוזלת בחדר המדרגות. כשראתה אותי, היא פרצה בדהרה וברחה לכיוון העיר העתיקה.

אחרי שהראיתי ללקוח את הדירה, נכנסתי לרכב ופתחתי את הרדיו, וישר אחרי דיווח על מעצר חשוד בזריקת בקבוק תבערה הודיעו שמתנהל מצוד משטרתי אחרי פרה שברחה מבית המטבחיים ליד הגבעה הצרפתית. "מה פתאום פרה בחדר מדרגות, זה נורמלי אצלכם?" שאל החרדי מברוקלין, ופער עיני עגל כשעניתי: "יש לה זיכרון גנטי".

בית המטבחיים על גבול הגבעה הצרפתית נהרס לפני כשמונה שנים ועל חורבותיו מעלה כיום אבק הרכבת הקלה של ירושלים, שיוצאת לזחילות הרצה קצרצרות וגורמת לפקקים דווקא כשאני ממהר לפגישה.

בסוד שיח
כשם שפרצופיהם שונים
כך דעותיהם שונות

נשמח לקבל תגובות והערות מהקוראים
בדוא"ל: besod@013net.net

עיצוב ועריכה גרפית:
גיל ויין עיצוב גרפי
טל. 052-7723288
אימייל. gilwein26@012.net.il